

THE INFLUENCE OF ERASMIAN THOUGHT ON THE SUBVERSIVE HUMOROUS LANGUAGE OF FRANÇOIS RABELAIS

Liviu-Iulian Cocci, PhD Student, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: François Rabelais, the monk that left the monastery to study medicine, was also a major Renaissance writer and scholar. Most often associated with the field of literature, Gargantua and Pantagruel, the story of the extravagant adventures of two giants, covers a much wider range of domains: from occult or fantastic stories (like the episode of Epistemon's resurrection) to epic tales (like the naval journey in search of the Divine Bottle), from practical philosophy to the art of education (the letter of Gargantua to Pantagruel and the chapters on Gargantua's childhood is highly relevant to the humanistic ideals of the French author). This paper aims to analyze the influence of Erasmian thought on the hilarious language of Rabelais. Even though the books that compose the stories of these giants are humorous, I support the idea that behind the laughing mask lies serious thoughts. Just like Erasmus of Rotterdam in The Praise of Folly, Rabelais, through the ironic language that he creates, hides his subversive view about the Scholastic theologians. That is why, in the second part of this study, I analyze some of the passages that reveals his own philosophy of life.

Keywords: humor, subversive language, irony, humanism, Scholastic theology.

Fără îndoială, umanistul francez François Rabelais se numără printre marii admiratori ai lui Erasmus din Rotterdam, după cum reiese și dintr-o „scrisoare din 1532, [în care] Rabelais i se adresează astfel lui Erasm: «Părinte preaiubit (*Pater amantissime*), părinte și podoabă a patriei, oblăduitor al literelor, apărător de neînvins al dreptății.» Și îi mărturisește: «tot ceea ce eu sunt și orice merit al meu, doar de la tine l-am primit (*ut quidquid sum et valeo, tibi id uni acceptum.*) [...] dacă nu aş recunoaşte-o în faţa tuturor, aş fi cel mai ingrat dintre oamenii de astăzi și din viitor.»¹ Cu alte cuvinte, asumându-l drept mentor, scriitorul francez recunoaște fără nicio rezervă influența pe care cărturarul olandez o exercitase asupra creației sale literare. În cele ce urmează, ne vom concentra atenția asupra modului în care gândirea ironică a lui Erasmus a marcat limbajul umoristic subversiv al lui Rabelais.

Călugăr franciscan, trecut apoi la ordinul benedictinilor, Rabelais se aseamănă cu Erasmus, în primul rând prin decizia de a părăsi cercul îngust al zidurilor mănăstirii și de a gândi în mod autonom. „Și unul și celălalt”, scrie Lucien Febvre, „au simțit, de timpuriu, misterioase legături între credința lor și înțelepciunea antică. Unul ca și celălalt își bazează teologia pe texte sacre și profane în același timp. Și unul și celălalt se răzvrătesc împotriva educației pe care au primit-o [...]”². Iar în virtutea acestor apropieri, putem aminti câteva pasaje edificatoare. În primul rând, dacă *Elogiul Nebuniei* se încheie pe un ton vesel, în spiritul zeului vinului³, *Gargantua și Pantagruel* se deschide, în mod explicit, cu o dedicație

1 Cornelia Comorovski, „Erasm-Huizinga-Erasm”, în Johan Huizinga, *Erasm*, Humanitas, București, 2007, p. 18

2 Lucien Febvre, *Religia lui Rabelais. Problema necredinței în secolul al XVI-lea*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996, p. 237

3 „Văd că așteptați un epilog; dar sunteți mari proști, dacă vă închipuiți că mai mi-aduc aminte ceva din noianul de vorbe pe care le-am rostit. O vorbă veche zice: «Urăsc pe bețivul cu memorie bună». Dar umblă și

adresată „băutorilor”⁴. De fapt, opera lui Rabelais este străbătută în întregime de aluzii fățișe la virtuțile consumului de alcool, în special de vin, cititorul fiind întâmpinat dintru-nceput cu expresia „*Hic bibitur*, adică *Aici se bea*”⁵, pentru ca în finalul operei să fie reafirmată celebra maximă antică: *in vino veritas*. Însă, după cum vom vedea, în spatele îndemnurilor lipsite de simțul măsurii, înaintea ascuns mesajul înțelept al „înfruptării” din tot ceea ce este material și spiritual deopotrivă.

Din punct de vedere structural și tematic, „romanul” lui Rabelais – de altfel, destul de dificil de încadrat într-un gen literar datorită caracterului său eclectic – oscilează între epopee⁶, enciclopedie⁷ și narațiune fantastică, cuprinzând și referiri științifice, dar și multe trimiteri la filosofii greci și romani.⁸ Și, întrucât trece cu ușurință de la monolog la dialog și de la proză la poezie, scriitorul François Rabelais nu poate fi fixat doar într-un gen precis.

Între paginile operei sale, în afară de plăcerea de a mânca sau de a bea, se remarcă totuși și plăcerea de a crea diverse cuvinte de spirit. El „folosește toate izvoarele pe care i le oferea limbajul timpului său: termeni populari, științifici, provincialisme, neologisme din limba greacă sau latină. E un virtuos al enumerărilor. Începe potolit și continuă vertiginos până și se taie răsuflarea”⁹. Însă numele personajelor, de exemplu, dincolo de faptul că exprimă trăsăturile dominante ale acestora, sunt inventate cu scopul de a masca adevăratele intenții ale autorului: *Panurge* („șiret”), *Epistemon* („cel învățat”); cât despre numele uriașilor: *Grandgousier*, *Gargantua* și *Pantagruel*, nu putem spune decât că semnifică o sete nestăpânită de a ști, o curiozitate imensă, pe măsura staturii și a poftii acestor protagoniști.

Așa cum observam la începutul acestui studiu, în raport cu ironia lui Erasmus, umanistul francez se distinge ca un bun continuator al acesteia, exacerbând stilul critic erasmian de înțelegere a lucrurilor și de raportare la lume. „Rabelais, în mod similar [lui Erasmus], combină satira ecleziastică, lauda bătaii de joc și evanghelistul în cadrul repovestirii sale a istorisirilor populare despre uriașii Gargantua și Pantagruel care acoperă peisajele franțuzești cu urme ale explorărilor și emisiilor lor. Gigantică în stil, la fel ca și în conținut, emfatica narațiune bahică transformă orice incident într-o ocazie pentru sporovăiala elaborată și lauda extravagantă, uneori direct (ca în strălucitele omagii aduse învățaturii

una nouă: «Urăsc pe auditorii ce-și aduc aminte». Așadar, rămâneți sănătoși, aplaudați, bucurați-vă de viață și mai goliți câte un păhărel, voi, prea vestiți ciraci ai Prostiei”. (Erasmus din Rotterdam, *Elogiul nebuniei sau cuvântare spre lauda prostiei*, Editura Minerva, București, 2000, p. 160)

4 „O, mireasma vinului cât e de-mbietoare și de-amețitoare, mai minunată și mai desfătătoare decât a untdelemnului de candelă. Și așa socoti drept o laudă să se spună despre mine că am cheltuit mai multe parale pe vin decât pe ulei. [...] Drept care, veseliți-vă, iubiiții mei, și cu voioșie citiți cele ce urmează, spre desfătarea minții și-a trupului. Și, ascultați, ghidușilor, amintiți-vă și de mine și, când o să creșteți mai mari, închinați-mi un pahar că și eu am să vă-ntorc urarea pe loc! Zău!” (François Rabelais, *Gargantua și Pantagruel*, Editura Tineretului, București, 1968, p. 13)

5 *Ibidem*, p. 16

6 Călătoria pe mare a lui Pantagruel și a echipajului său, precum și insulele pe unde aceștia poposesc, amintesc în mod evident de peripețiile lui Odiseu în drumul său de întoarcere acasă.

7 Scriitorul renesanțist *se joacă* cu accepțiunile zicătorilor, proverbelor și sfaturilor înțelepciunii populare, făcând aluzii la unele episoade din miturile greco-romane, pe care le integrează armonios în nemaipomenitele aventuri ale celor două „mari” personaje ale operei sale.

8 În special la Platon, Aristotel sau Cicero, dar și la Socrate sau Diogene din Sinope. Referindu-se la cel din urmă, Rabelais realizează chiar o digresiune în mijlocul capodoperei sale, amintind de farmecul ironiei cinice, în speță de felul în care Diogene își rostogolea, aparent fără niciun sens, butoiul în care obișnuia să doarmă. Cf. *Gargantua și Pantagruel*, pp. 181-184

9 Sorina Bercescu, *Istoria literaturii franceze. De la începuturi și până în zilele noastre*, Editura Științifică, București, 1970, p. 95

umaniste sau utopiceii abații Thelema), alteori la limita dintre bufonerie și seriozitate”¹⁰. Astfel, dacă Erasmus realizează o elogioasă genealogie a Prostiei personificate, Rabelais prezintă în chip laudativ vechimea spiței celor doi uriași, Gargantua și Pantagruel. De asemenea, prin intermediul lui Panurge, un bun prieten al lui Pantagruel, Rabelais întocmește în manieră erasmiană un adevărat „discurs spre lauda datornicilor și a creditorilor”, susținând că, dacă n-ar mai exista niciun fel de datornic sau de creditor, echilibrul și armonia lumii în ansamblu ar fi profund afectate: „O lume fără datorii! Astele n-au să mai aibă, acolo sus, nici o rânduială în mișcare. [...] Nici un om n-are să-l mai scoată din nevoie pe semenul său; strige cât o pofți: «săriți!», «arde!», «mă-nec!», «mă omoară!», că nimeni n-are să-i sară în ajutor. De ce? Păi, cum n-a dat nimic, nu i se datorează nimic. Arderea, naufragiul, ruina ori moartea lui nu păgubesc pe nimeni. Tot nu dăduse nimic. Tot n-ar fi dat nimic nici dup-aceea”¹¹. Retorica de tip sofistică a lui Panurge este dezmințită însă imediat de Pantagruel, care nu se lasă convins sub nicio formă de această apologie a datornicilor și a creditorilor: „Socot că, oricând și oriunde, e rușine mare să ceri împrumut, în loc să muncești și să agonisești. Nu se cade să te-mprumuți, decât atunci când muncind n-ai putut dobândi câștigul cuvenit sau când ți-ai pierdut pe nepusă-masă avutul. De-acum înainte nu te mai înhăita și tu cu creditorii, și hai s-o lăsăm baltă”¹².

Putem spune că, sub umbrela limbajului umoristic, prin astfel de divagații, Rabelais își forțează limitele filosofice, chiar dacă, de cele mai multe ori, nu se raliază niciunei direcții de gândire specifice, păstrând o relativitate axiologică îngăduitoare. De altfel, această atitudine ezitantă, cu accente hazlii, este tipică multor scriitori ai Renașterii, după cum remarcă și cercetătorul francez Lucien Febvre, atunci când scrie că „a existat în vremea Renașterii, printre cei pasionați și mânați de curiozitate, un fel de sufocare și de năuceală în fața strigătelor contradictorii și vehemente ale filosofiilor antice. Cu cine trebuia început? Pe cine să-l ascultați mai întâi? Pe Aristotel sau pe Platon, pe Epicur sau pe Marcus Aurelius, pe Lucrețiu sau pe Seneca? Ce încurcătură! Nu era oare mai bine să stai în expectativă și să te retragi în spatele unui surâs și al unui «poate că...»? Și așa mai departe?”¹³ Altfel spus, datorită abundenței copleșitoare de autori antici ce tocmai fuseseră redescoperiți se configurează o viziune umanistă care nu acordă întâietate niciunei doctrine filosofice.

Forța ironiei umoristice rabelaisiene rezidă în exagerări cu totul neverosimile, în hiperbolizare, procedeu care va fi reluat îndeosebi de Jonathan Swift. Referitor la nașterea lui Gargantua, de exemplu, autorul povestește, cu un gen de umor subversiv, că acesta „își făcu intrarea în lume pe urechea stângă a mămă-sii [...] Tare mă tem că nu prea credeți ce vă spun eu despre această naștere. Nu vreți să credeți, eu n-am ce vă face! Orișicum, să știți: un om cumsecade, un ins cuminte, crede întotdeauna ce i se spune și mai ales ce e scris în cărți. Popii

10 James Grantham Turner, „Literature”, în Guido Ruggiero, *A Companion to the Worlds of the Renaissance*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007, p. 377 („Rabelais likewise mixes ecclesiastical satire, mock encomium, and evangelism into his retelling of popular folk-tales about the giants Gargantua and Pantagruel, who cover the French landscape with traces of their exploits and emissions. Gigantic in style as well as content, the sprawling, drunken narrative turns every incident into an occasion for elaborate verbiage and extravagant praise, sometimes straight (as in the glowing tributes to humanist learning or the utopian Abbey of Theleme) and sometimes poised between jest and earnest.” trad. n.)

11 François Rabelais, *op. cit.*, pp. 190-191

12 *Ibidem*, p. 192

13 Lucien Febvre, *Religia lui Rabelais. Problema necredinței în secolul al XVI-lea*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998, p. 100

de la Sorbona nu spun ei, oare, că temeiul tuturor lucrurilor de necrezut e tocmai credința? Și, adică, dacă asta a fost voia Domnului, mai cutezați a vă-ndoi? Păi, dac-ar vrea el, femeile ar face de-aci-nainte copiii pe ureche!”¹⁴ Rabelais, alături de maestrul său spiritual, se numără printre aceia care, sub formă de glumă, se referă de fapt la lucruri serioase. Astfel, pe un ton vesel, el demască fie hibeles fețelor bisericesti, fie pedanteria scolasticilor. În cadrul fragmentului citat, avem de-a face cu o ironie de tip hiperbolă îndreptată împotriva obscurantismului religios, al caracterului habotnic și complet neștiințific al Facultății de la Paris din acea vreme. Creând un contrast între lumea obișnuită a cititorului și o alta fantastică, ironia umoristică a lui Rabelais se naște din nevoia de a surprinde ca-ntr-o oglindă prejudecățile și cusururile lumii în care a trăit. În acest sens, putem spune că discursul umoristic este doar un ambalaj, frumos ornat, merit să-l apere pe autor de posibilele atacuri ale minților suspicioase sau ale privirilor scrutătoare.

Potrivit lui Rabelais, în afară de răs, obiceiul de a consuma alcool reprezintă o altă caracteristică prin care omul se diferențiază de animale. Evident, și de această dată, dincolo de aparența frivolă sau comică a sugestiei respective, descoperim că scopul autorului nu e doar acela de a fi amuzant, ci de a dezvălui o învățătură înaltă, întru totul serioasă. Iar în acest sens, el se referă la chipul și felul lui Socrate de a face filosofie, despre care scrie în felul următor: „dacă l-ai fi prețuit după înfățișare, n-ai fi dat pe el nicio ceapă degerată, atâta era de pocit la trup și de vrednic de luat în răs la port [...] chicotind cât e ziua de mare și bând la cot cu te miri cine, luându-le toate-n zeflema și ascunzându-și cu grijă marea și minunata lui știință; [...] destoinicii mei învățăcei și poate și alte câteva minți curioase, citind năstrușnicele titluri ale unor cărți născocite de mine, ca: *Gargantua*, *Pantagruel*, *Uscă-Dușcă*, *Despre bob cu slănină* și altele, să nu vă pripitiți a spune că-n ele n-ar fi înfățișate decât pozne, năzdrăvăni și cai verzi pe pereți, [...] nu vă opriți la tâlcul șăgalnic al cuvintelor, cela ce se arată la prima vedere, ci încercați să tâlmăciți înțelesul înalt a ceea ce v-a fost povestit cu inima deschisă”¹⁵. Deci, chiar dacă vinul și excesul bahic în general însoțesc întreaga existență a celor doi mari protagoniști, nu trebuie scăpat din vedere faptul că această *lăcomie* ascunde de fapt o filosofie practică, o deschidere către viața dedicată cunoașterii lucrurilor. Sensul filosofic al setei nestăvilite se referă la nevoia de a cunoaște valorile culturale ale Antichității. „Tratatele de retorică”, notează James Turner, „au recreat idealul antic al oratorului expert în elocuție și gestică, la fel ca și în tehnica verbală. Rabelais întruchipează acest ideal prin obișnuita sa exagerare înțeleaptă, atunci când îl descrie pe învățăcelul medieval ca pe un bădăran, expert doar în jocurile de copii; în contrast cu noul tineret educat, frumos ca o pictură, care oferă discursuri improvizate într-o latină perfectă, fără cea mai mică ezitare”¹⁶. Iar ca exemplu al educației umaniste rabelaisiene, care rezumă în ce constă ficțiunea ironică a autorului francez, ne putem referi la scrisoarea lui Gargantua către fiul său, în care acesta îl îndeamnă părintește să se pună (în mod serios) cu burta pe carte și să învețe din toate domeniile cunoscute, la fel

14 François Rabelais, *op. cit.*, pp. 19-20

15 *Ibidem*, pp. 11-12

16 James Grantham Turner, „Literature”, în Guido Ruggiero, *op. cit.*, p. 368 („Rethoric treatises recreated the ideal of the ancient orator in elocution and gesture as well as in verbal technique. Rabelais dramatizes this with his usual wise exaggeration when he presents the medieval schoolboy as a slovenly lout, expert only in children`s games; in contrast the newly educated youth, beautiful as a picture, delivers impromptu speeches in perfect Latin without the slightest hesitation.” trad. n.)

cum se proceda și în cadrul marilor școli filosofice ale vechii Grecii.¹⁷ Prin urmare, lăsând deoparte plăcerea fiziologică pe care o provoacă vinul, Rabelais urmărește, de fapt, să stârneasă setea de cunoaștere și să atingă plăcerea spiritului.

„Filosofia existențială” a lui Rabelais, dacă o putem numi astfel, se distinge prin acest apetit insașiabil al uriașilor, prin dragostea lor pentru mâncare, băutură și tot ceea ce este lumesc și spiritual deopotrivă.¹⁸ Iar asta pentru că Rabelais concepe natura umană atât în lumina bucuriilor sufletești, cât și a celor trupești. „Răscumpărarea păcatului original prin ascetism nu l-a preocupat”, scrie Sorina Bercescu legat de interesele și intențiile umanistului francez, „fiind convins că ființa umană trebuie să pună în mișcare toate forțele vieții pentru a duce o existență firească”¹⁹. La fel ca în cazul lui Erasmus, pentru fostul călugăr francez omul nu este cu-adevărat om decât dacă e înțeles într-un mod complet. De aceea, omul rabelaisian, spre deosebire de omul „medieval”, nu este doar vesel, ci și tolerant și înțelegător față de oameni. Iar din moment ce natura umană nu este perfectă, Rabelais consideră că atitudinea cea mai potrivită, numită de el *pantagruelism*, trebuie să reflecte o bună dispoziție a spiritului.

Deși îndemnul la voioșie al lui Rabelais pare a fi exagerat, acesta se explică prin faptul că gândirea rigidă a scolasticii avea nevoie de un răspuns pe măsură. Disprețului medieval al trupului, respectiv felului în care Biserica înfățișa această lume, ca un spațiu decadent, propice doar ascetismului, Rabelais le opunea cu emfază incredibilele vieți și idei ale gigantilor. Iar în acest sens, demnă de menționat e descrierea mănăstirii *Thelema*, pe care Fratele Ioan o întemeiază cu încuviințarea lui Gargantua. Este vorba de un lăcaș paradisiac asemănător celorlalte utopii ale Renașterii: *Cetatea Soarelui* de Tommaso Campanella, *Utopia* de Thomas Morus, *Noua Atlantidă* de Francis Bacon. În cadrul acestei abații neobișnuite sălășluiește o lume perfectă, pe care umanistul o prezintă astfel: „Locul unde-și duceau thelemiții viața era numai podoabă și frumusețe. [...] Pentru desfătarea femeilor și-a bărbaților erau prevăzute toate cele câte fac viața frumoasă și senină. Peste tot erau piscine de-not, băi cu apă-nmiresmată, amfiteatre, locuri pentru întreceri cavalești, hipodromuri, locuri pentru jucat mingea și tot felul de alte jocuri. Livada era plină cu toate neamurile de pomi, iar la capătul ei se-ntindea un parc uriaș, mișunând de tot felul de sălbăticiuni. [...] Viața li se desfășura nu după legi ori canoane, ci după voința și liberul lor arbitru, singura regulă a tagmei thelemite fiind: «FĂ CE-ȚI PLACE!» Și thelemiții se sculau când le plăcea, mâncau atunci când le era foame, beau când le era sete, se culcau atunci când le era somn”²⁰. Rezultă de aici o relativitate morală care, în primă instanță, ne poate duce cu gândul la un hedonism desfrânat, însă libertinajul prezentat de Rabelais reflectă mai degrabă o conștiință ce se situează, în termeni nietzscheeni, *dincolo de bine și de rău*. Sau, într-un alt sens, am putea spune că dictonul Thelemei trebuie înțeles în acord cu maxima celebră a Sfântului Augustin: „Iubește și fă ce vrei!”, deoarece Rabelais precizează, în cele din urmă, că „viața nu le trecea nici fără de folos și nici în neorânduială. Nu leneveau, nu se lăcomeau, ci căutau să-și ducă traiul pentru

17 Cf. François Rabelais, *op. cit.*, p. 132

18 „Uriașii” lui Rabelais pot fi interpretați ca fiind și o metaforă a marilor spirite ale Antichității grecești și romane. Spre exemplu, referindu-se la înțelepciunea tatălui său Grandgousier, uriașul Gargantua amintește de o idee cunoscută a lui Platon: „căci Platon spune undeva că atunci vor fi republicile fericite când conducătorii vor gândi și gânditorii vor conduce!” *Ibidem*, p. 92

19 Sorina Bercescu, *op. cit.*, p. 93

20 François Rabelais, *op. cit.*, pp. 103-104

cât mai marele folos al trupului și, mai ales, al minții”²¹. Prin urmare, acest lăcaș este orice altceva numai mănăstire nu. De fapt, în virtutea celor descrise, Thelema „e anti-mănăstirea”²². Nu numai că nu seamănă cu nicio mănăstire, dar este cu totul opusă structurii ierarhice, rigorii și obiceiurilor bisericești. Ea readuce în atenție câte ceva din idealurile de viață ale Antichității grecești, putând fi comparată chiar cu *Republica* lui Platon sau cu *Grădina* lui Epicur.

Datorită caracterului său antidogmatic, anticlerical, dar mai ales libertății imaginative prin care răstoarnă orice ierarhie, sacră sau profană, am putea crede că Rabelais ar fi fost un ateu. Însă, la fel ca în cazul altor umaniști ai Renașterii, scriitorul pantagruelic e un credincios atipic, care privește dincolo de contradicțiile formale dintre religii, înspre fondul lor comun. Realizând un fel de sinteză între concepțiile religioase grecești, iudaice și creștine, Rabelais dovedește că nu este un autor fanatic, oricât de zeflemitor ar fi fost cu teologii de la Sorbona. Dezaprobarea pe care și-o exprimă față de aceștia, pe alocuri sarcastică, este de obicei umoristică, întrucât îi invită inclusiv pe cei vizați la râsul dimpreună cu ceilalți, nicidecum la un rânjel dușmănos. În rezumat, trecând peste aparența glumelor sprintăre, importanța limbajului umoristic al lui Rabelais constă în optimismul și bucuria de a trăi pe care le insuflă, altfel spus, în transfigurarea oricărui neajuns sau suferință cu care omul se confruntă de-a lungul vieții. La aceasta se reduce „filosofia practică” a acestui „gigant” al Renașterii.

Mențiune: Această lucrare a fost finanțată din contractul Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE) – POSDRU/159/1.5/S/140863 proiect strategic „Programe doctorale și postdoctorale – suport pentru creșterea competitivității cercetării în domeniul Științelor umaniste și socio-economice” cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Bibliografie

- Bercescu, Sorina, *Istoria literaturii franceze. De la începuturi și până în zilele noastre*, Editura Științifică, București, 1970.
- Erasmus din Rotterdam, *Elogiul nebuniei sau cuvântare spre lauda prostiei*, Editura Minerva, București, 2000.
- Febvre, Lucien, *Religia lui Rabelais. Problema necredinței în secolul al XVI-lea*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996.
- Febvre, Lucien, *Religia lui Rabelais. Problema necredinței în secolul al XVI-lea*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998.
- Huizinga, Johan, *Erasm*, Humanitas, București, 2007.
- Rabelais, François, *Gargantua și Pantagruel*, Editura Tineretului, București, 1968.
- Turner, James Grantham, „Literature”, în Guido Ruggiero, *A Companion to the Worlds of the Renaissance*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007.

²¹ *Ibidem*, p. 104

²² Lucien Febvre, *Religia lui Rabelais. Problema necredinței în secolul al XVI-lea*, vol. I, ed. cit., p. 133